

Михайло Ієвлев, Аркадій Козловський

Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст.

У ході археологічних розкопок давнього Києва, проведених протягом останніх років поблизу Софійського собору, було виявлено і досліджено значну кількість виробничих та житлових об'єктів кінця X - першої половини XI ст. Найбільш цікаві результати принесли розкопки на Рильському провулку, які дозволили уточнити історичну топографію цієї частини давнього Києва, а також простежити характер його забудови і планування в першій половині XI ст. (Рис. 1).

Дослідженнями по Рильському провулку № 1, 3, 4, 6, які проводилися наприкінці XX — початку XXI ст., було виявлено два яри, які існували в давньоруський час і розходились звідси в різних напрямках, а пізніше були засипані. Внаслідок проведених досліджень було встановлено існування постійного джерела в яру, який знаходився із західної сторони сучасного провулка Рильського.

Існуюча гідрографічна мережа Києва густа і різноманітна, кількість відомих нині древніх річок та струмків на його території обраховується десятками. Їх наявність у Києві в першу чергу пояснюється рельєфом міста, а саме великою кількістю ярів та балок. Саме з них бере початок більшість річок і струмків. Треба зазначити що в X — XIII ст. на території Києва існувала значно більша кількість ярів та балок, особливо в його центральній частині, яка займала найбільш підвищену ділянку. Від самого початку існування міста ці яри та балки, особливо ті, які мали постійні джерела води, використовувалися його мешканцями для різноманітних потреб. Протягом існування міста значна їх частина поступово була засипана та перестала існувати. Під час археологічних досліджень було відкрито деякі із зниклих ярів та невеликих балок в центральній частині Києва. Одним із прикладів є відкриття двох, раніше невідомих ярів в районі Софійської площі.

Розташування цих ярів з західної та східної сторін Рильського провулка і обумовило розміщення жител, господарчих об'єктів і планування забудови в цілому цієї частини давнього Києва. Краще був досліджений яр, який проходив безпосередньо з північного боку Софійського собору, ширина його дослідженої частини сягала від 37 до 70 м. За винятком верхньої частини, південний схил яру був пологим через наявність на ньому терас, на яких були розташовані численні господарчі споруди. На північному схилі тераси відсутні, тому він залишився стрімким. Його досліджена глибина у верхів'ях сягає 3–5 м, а нижче глибина

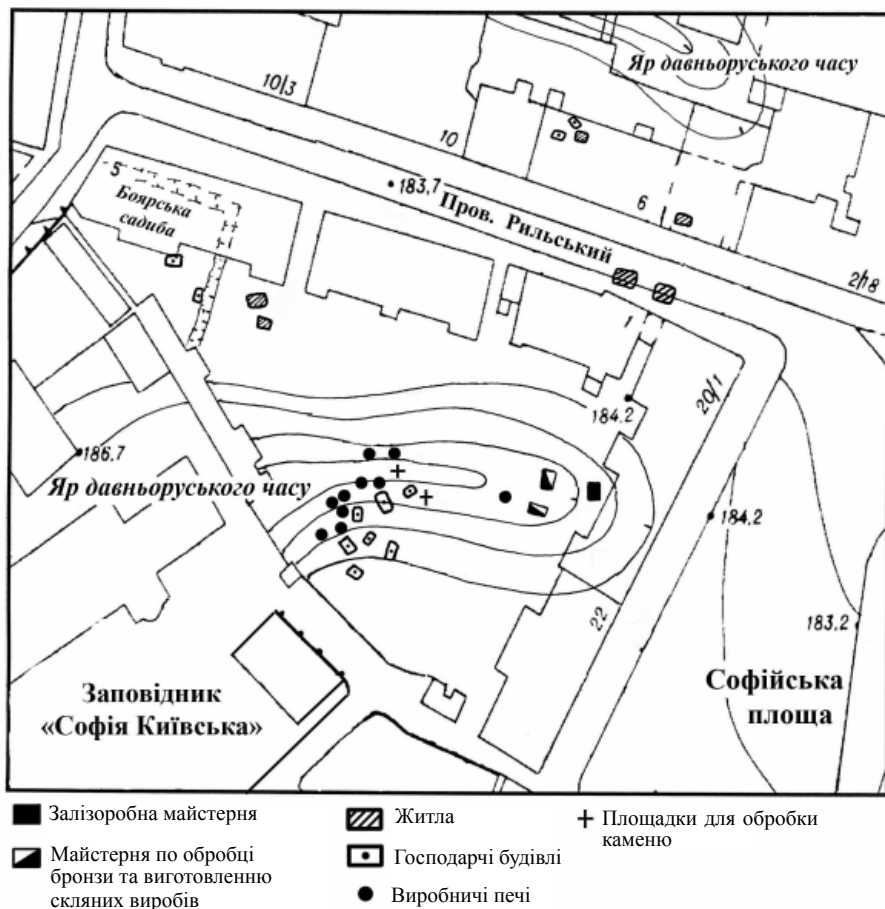

Рис. 1. План розташування об'єктів XI ст. в районі Рильського провулку.

складає понад 8 м від сучасної поверхні. За межами дослідженої ділянки яр продовжувався на південний захід і виходив до долини річки Либідь.

У верхів'ї яру, яке знаходилось на місці будинків на розі Рильського провулку № 1 та вул. Володимирської № 20 і 22, було відкрито декілька давніх різноманітних будівель та печей виробничого призначення (Рис.1). Дослідженнями встановлено, що на початку XI ст. ця частина яру використовувалася як виробнича зона. Найбільш активно яр почав використовуватися в якості зони виробничого призначення з початком будівництва Софійського собору. Про це свідчать численні знахідки залишків від обробки заліза, бронзи, скляного та гончарного виробництв, обпалу вапна. Культурний шар давньоруського часу фіксувався з глибини 1–1,2 м. Він насичений фрагментами різноманітної кераміки, плінфи, брущатки, полив'яної плитки для долівки жовтого та зеленого кольорів, шматками шиферу і кварциту, частина з яких була оброблена, зокрема один виявле-

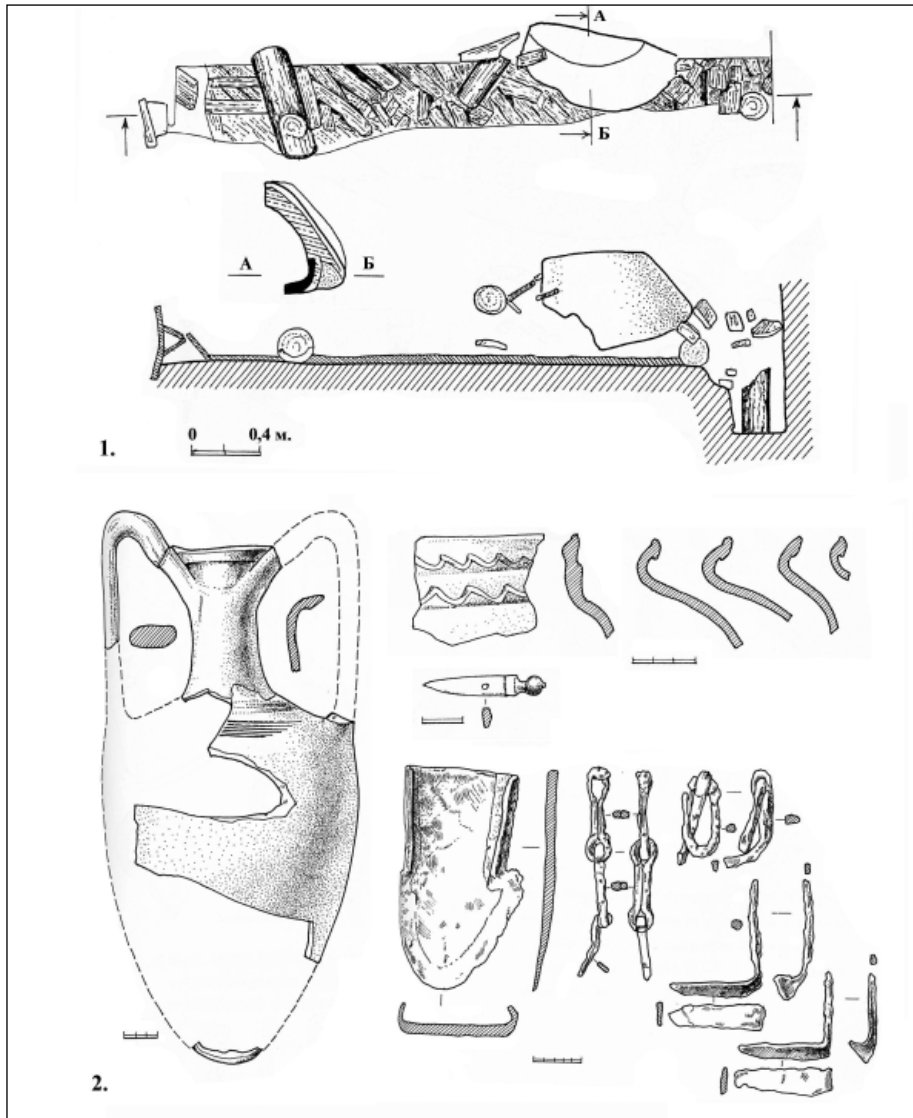

Рис. 2. 1— План та розріз житла з траншеї навпроти пров. Рильського, 1;
2 — керамічні та металеві вироби, знайдені в житлі та поряд з ним.

ний шиферний фрагмент був прикрашений рослинним орнаментом. На глибині від 1,6 до 2,8 м було знайдено багато фрагментів скляних браслетів та численні уламки давньоруського скляного посуду (вінця, стінки, круглі та гострі денця кубків). На глибині до 5–5,5 м на цій ділянці яру було зафіксовано багато шматків печини, яка в деяких місцях становила майже суцільний досить потужний прошарок. Це може свідчити про існування на цьому місці декількох печей для

виробництва скла. На користь цього свідчить велика кількість знайденого бракованого скла блакитного, синього та зрідка зеленого кольору, а також скляних шлаків. Варто відзначити, що подібні рештки скляного виробництва зустрічалися майже на усіх рівнях давньоруського шару.

З глибини 3,6–3,9 м у верхній частині яру почали зустрічатися залізні криці та шлаки, зі збільшенням глибини насиченість ними культурного шару поступово зростала, і на глибині 4,6 м вони утворили суцільний прошарок, який ішов до материка, розташованого на глибині 5 м. На цій дослідженій ділянці було зібрано понад 44 кг залізних криць, вони займали площу близько 16 м². Окрім залізних криць, тут було знайдено численні великі шматки дуже обпаленої печини, що дає можливість припускати розташування поблизу одного або декількох горнів для видобутку заліза. Наявність даного матеріалу в такій значній кількості може вказувати на існування тут майстерні з виробництва заліза та виготовлення різноманітних виробів з нього, адже відомо, що в цей час залізобне виробництво було вже досить поширене на території давнього Києва¹.

Поряд із майстернею з виробництва заліза на глибині від 4,1 м до 4,6 м були зафіксовані численні залишки дрібних бронзових шлаків, поряд з якими знаходилися фрагменти склоробних шлаків, уламки тиглів (на деяких містилася застигла скляна маса), шматки ошлакованої плінфи, велика кількість фрагментів полив'яної кераміки. Знайдена полив'яна кераміка мала жовтий, зелений, коричневий, коричнево-червоний та синій колір. В цілому домінували різноманітні відтінки жовтого та зеленого. Дуже цікавим фактом є те, що на багатьох фрагментах кераміки полива фіксувалася на їх розломах. Ці знахідки є незаперечним доказом місцевого виробництва полив'яної кераміки. Тут, як і в районі знаходження залізних шлаків і криць, були зафіксовані великі шматки печини, найбільші з котрих мали розміри 7 x 5,5 x 5 см.

Таким чином, можна зробити висновок, що в цьому місці була розташована залізобробна майстерня, неподалік від якої знаходилася майстерня з виробництва бронзових виробів, скла та поливи для покриття кераміки. На жаль, самі майстерні практично не збереглися. Можна тільки припускати, що вони являли собою декілька горнів, над якими було споруджено навіси. Знайдений керамічний матеріал дозволяє датувати комплекс початком XI ст. (Рис. 3).

До цих майстерень, за складом отриманих при їх дослідженні знахідок, можна віднести декілька будівель господарчого призначення, котрі розташовувалися на схилах яру. Одна з цих будівель (№ 1) знаходилася на початку південної частини яру на глибині 2,1 м. Її залишки займали площу близько 10 м² і являли собою суцільний прошарок попелу, горілого дерева і вугілля потужністю понад 10 см, насичений великою кількістю фрагментів кераміки XI ст.

Залишки ще однієї наземної будівлі (№ 2) були зафіксовані на глибині 4,2 м в 16 м на захід від попередньої будівлі. Від неї збереглася незначна частина розмірами 2,7 x 1,6 м. Товщина деревного тліну складала 18–20 см. В шарі за-

1 Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф. До історії північної галереї Софії Київської. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. К., 1976, 119–130.

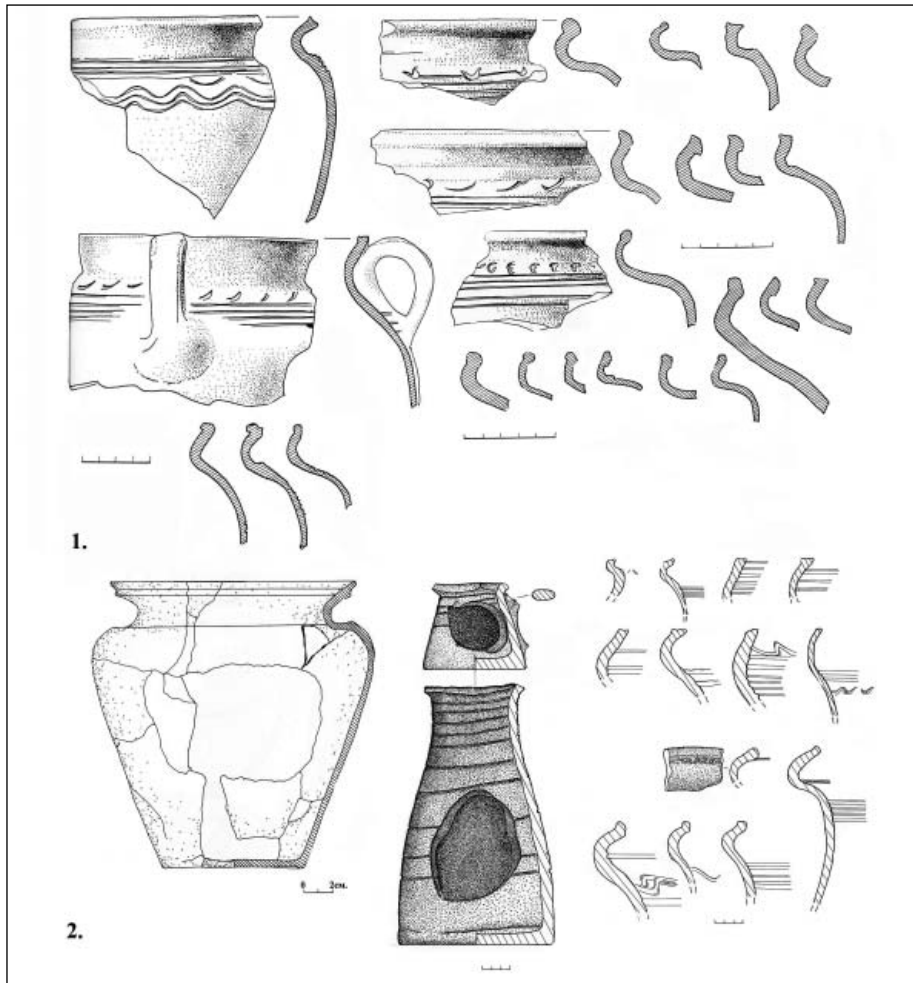

Рис. 3. 1 — Кераміка з ділянки по вул. Володимирській, 20–22;
2 — кераміка з ділянки по пров. Рильського, 4–6.

повнення будівлі знаходилися фрагменти горщиків XI ст., амфор, плиток від підлоги завтовшки 1,2–1,5 см із залишками зеленої поливи, шматки вапняково-цем'яного розчину.

В 6 м на південь на схилі яру на глибині 3,5 м було досліджено рештки ще однієї будівлі (№ 3). Від неї на площі 14,4 м² частково збереглася обмазка підлоги з білої глини, змішаної з материковим суглинком, товщиною 10–12 см. Серед речового матеріалу виділяються фрагмент скляної посудини, прикрашеної орнаментом, бронзовий бубонець, два фрагменти посудин, вкритих зеленою та жовтою поливою (на одному поливою вкритий навіть розлом, як і на фрагментах, знайдених у майстерні), уламки плінфи. Окремо треба відзначити великий

фрагмент смальти вишневого кольору в заповненні будівлі та кубик смальти золотавого кольору під підлогою. За речовим матеріалом, будівлю можна датувати XI ст. Вірогідно, це була наземна споруда господарчого призначення.

На цьому ж місці нижче підлоги на глибині 3,6–3,7 м був зафіксований шар, насичений залишками деревного тліну, в якому були знайдені великі шматки вугілля, а також залишки дерев'яної дошки довжиною 0,8 м і завширшки 7–8 см. Тому можна зробити висновок, що на цьому місці раніше існувала будівля, вірогідно, також господарчого призначення, яка загинула внаслідок пожежі. На її місці була зведена нова будівля (№ 3), очевидно, аналогічного призначення. За речовим матеріалом, який складався з нечисленних фрагментів горщиків, амфор, корчаг, вона датується XI ст.

Треба відзначити непогану збереженість фрагментів дерева, які зустрічалися у досліджених будівлях, що загалом непритаманне для об'єктів давньоруського часу верхнього міста. Це могло бути зумовленим вологим ґрунтом низини яру. Тому можна припускати, що наприкінці X — в XII ст. у верхів'ях цього яру існувало постійне джерело, на користь чого додатково свідчить наявність майстерень, адже без води їх функціонування було б практично неможливим.

Будівля №4 була виявлена на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Від неї збереглася частина котловану глибиною 0,8 м. Поряд знаходилася господарча яма завглибшки 1,3 м та діаметром близько 1 м, в якій була знайдена плитка смальти зеленого кольору розміром 8,3 x 6,5 x 1,2 см.

Будівля №5 була виявлена на глибині 3,1 м. Від неї залишився заглиблений в материк на 0,8 м котлован трапецієподібної форми, ймовірно, льох наземної споруди господарчого призначення. В заповненні льоху було виявлено фрагменти побутової кераміки XI ст., голосників, денце і вінце скляного кубка, шматок скляного шлаку, прясло з овруцького сланцю.

Будівля № 6 у плані мала прямокутну форму і розміри 0,98 x 0,62 м, була заглиблена у материк на глибину 0,2–0,3 м. В її заповненні знаходилися фрагменти кераміки XI ст., частина з яких була вкрита жовто-зеленою, світло-зеленою та коричневою поливою, та уламки плиток для підлоги, вкритих світло-зеленою поливою. Залишки господарчої ями від будівлі № 6 були досліджені на глибині 2,2 м.

Найкраще збереженим об'єктом в цій частині яру була піч № 1 для випалу вапна, яка знаходилася на глибині 3,6 м від сучасної поверхні і заглиблювалася у материк на 1,25 м. Від печі збереглося 9 рядів кладки в одну цеглину з південного боку. Цегла мала розміри 36 x 15 x 5,5–6 см. Піч кругла в плані, її внутрішній діаметр сягав 2,5 м. Дно печі було вкрито шаром обпаленого вапна завтовшки 4–6 см. Піч була збудована на схилі яру, устя орієнтовано на схід. За ними розташовувався топочний канал довжиною 0,7 м і завширшки 0,4 м. Він знаходився на 0,8 м вище дна топочної камери і був заглиблений у материк на 0,4 м. Його стінки були викладені плінфою у два ряди. Від викладки збереглося 5 рядків з південного боку. Вхід до топочного каналу закривала великоформатна плінфа завширшки 42 см, товщиною 5,8 см, збережена довжина складала 54,5 см. Подібного типу плінфа була знайдена при дослідженні підлоги Софійського со-

бору². Перед топочним каналом був розташований майданчик для завантаження вапна, що мав підпрямокутну форму і розміри 2,3 x 2 м. Вірогідно, над ним знаходився навіс, від якого було зафіксовано стовпову яму діаметром до 36 см, заглиблену у материк на 14 см. По всій площі майданчик був вкритий шаром затверділого вапна завтовшки 3–5,5 см. Час спорудження печі, за наявним керамічним матеріалом, можна віднести до XI ст.³

На відстані 0,6 м від печі № 1 на глибині 4,1 м була виявлена піч № 2. Вона була повністю врізана у материкову стінку яру, жодних слідів конструкції стін не фіксувалося. Діаметр печі дорівнював 1,5 м, висота її череня збереглася на 0,5 м. Імовірно, над піччю існував навіс, на користь чого свідчить стовпова яма діаметром 25 см, розташована в 0,5 м на схід від печі. За даними стратиграфії, час припинення існування печі можна віднести до першої половини XI ст., часу спорудження печі № 1.

При спорудженні печей №1 та №2 було знищено більш ранню піч №3. Вона, як і піч № 2, була врізана в материк схилу і була зафіксована на глибині 4,4 м. Діаметр череня печі складав до 1,5 м.

Ще одна піч № 4 першої половини XI ст. була виявлена на глибині 4,8 м. Вона також була врізана в материковий схил яру, діаметр її череня становив близько 1,5 м.

Залишки печі № 5 було знайдено нижче печі № 4, на схилі яру на глибині 4,8 м. За своїми конструктивними характеристиками, вона була подібна до печей № 2, 3 і 4.

Піч № 6 виявили на глибині 4,9 м, майже на дні яру, на північ від печі № 5, від неї зберігся тільки черінь пропечений на 5–7 см.

Поряд із піччю № 6 із західного боку на глибині 5,1 м, знаходилася невелика піч № 7 виробничого призначення. Діаметр печі становив близько 0,4 м, її стінки збереглися на висоту до 0,3 м і мали товщину 15–21 см.

За наявним речовим комплексом, який складався із фрагментів скляного шлаку, бракованого скла, фрагментів скляного посуду, кераміки, печі №5, 6 і 7 датуються першою половиною XI ст. Виходячи з місця розташування, конструктивних особливостей, часу існування, однотипності печей №2, 3, 4, 5, 6 і 7 можна висунути припущення, що вони мали однакове виробниче призначення для виготовлення різноманитних виробів зі скла та поливної кераміки.

Ще одну піч №8 виробничого призначення на глибині 5,2 м було відкрито на північному схилі яру. Її діаметр дорівнював близько 1,2 м, від неї збереглися обпалені стінки висотою 26 см товщиною понад 6 см, товщина череня складала 3,5 см. Нижче по яру на глибині 5,3–5,6 м було зафіксовано рештки ще двох виробничих печей №9 і № 10. За наявним матеріалом, час їх існування можливо віднести до XI ст.

2 Тоцька І.Ф., Срко О.Ф. До історії північної галереї Софії Київської, 119–130.

3 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Клімовський С.І. Дослідження «Граду Ярослава» стародавнього Києва. Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. К., 2001, 166, 167.

Таким чином, можна зробити висновок, що в цій частині яру протягом першої половини XI ст. по обох його схилах існувало десять печей виробничого призначення. Судячи з археологічного матеріалу, досліджені печі слугували для виготовлення вапна, скла, полив'яної плитки та посуду. Очевидно, час існування цих печей був досить нетривалим, тому вони будувалися одна за одною майже на тому самому місці. Різниця між ними полягає в місці та глибині їх розташування на схилі яру.

Окрім виробничих печей, на дні і по схилах яру було досліджено декілька господарчих споруд, пов'язаних з виробництвом, про що свідчать зафіксовані в них матеріали. На глибині 4,6 м на південному схилі яру, в 1,7 м на схід від печі № 2, було досліджено будівлю № 7 господарчого призначення. Будівля була частково пошкоджена підвалом XX ст., її збережена частина мала площу 6,6 м², була заглиблена в материк на 1,1 м і мала розміри 2,2 x 3 м. Вона мала стовпову конструкцію, про що свідчать три стовпові ями, дві з яких знаходилися в південних кутах. З південного боку будівлі було зафіксовано вхід у вигляді викладки з колотої плінфи на відстані 1,2 м від північно-західного кута будівлі.

В заповненні будівлі знаходилася невелика кількість залишків склоробного виробництва — браковане скло, фрагменти стінок поливної кераміки, вкритої з обох боків бордовою і зеленою поливою, фрагменти простої кераміки XI ст., скляні шлаки. Серед знахідок виділяється мідна підвіска у формі «ящірки» із зображенням міфічного птаха та кругла зелена скляна намистина. Відповідно до виявлених матеріалів, ця будівля датується першою половиною XI ст.

Ще одна будівля господарчого призначення № 8 знаходилася в двох метрах на північ від будівлі № 7 на глибині 4,9 м. Вона мала підквадратну форму зі стінками довжиною до 2 м та була заглиблена в материк на 0,3 м. Біля кутів південної стінки будівлі було зафіксовано дві стовпових ями діаметром близько 30 см, ще одна стовпова яма діаметром до 20 см знаходилася безпосередньо перед північною стінкою. Вірогідно, будівля була накрита односхилим дахом, який спирався на три стовпи і мав нахил на північ. Питання про наявність стін в цій будівлі залишається нез'ясованим. Можна лише висунути припущення, що вони були споруджені з очерету або хмизу та обмазані глиною. За керамічним матеріалом, ця будівля датується XI ст. У її заповненні були також присутні браковане скло та скляні шлаки.

У трьох метрах на схід від будівлі № 7 на глибині 4,9 м було відкрито ділянку розмірами 1 x 2 м, орієнтовану за віссю північ-південь. Вона являла собою шар тесаних брил кварциту, граніту, колотої плінфи з включеннями бракованого скла, мала товщину 3–4,5 см і залягала безпосередньо на материку на глибині 5,3 м. Також було знайдено шматок шлаку значних розмірів, фрагменти полив'яної кераміки, тиглів, площок з видовженими ручками, котрі могли використовуватися як лячки. З півдня до цього шару на глибині 5 м прилягав шар з дрібних відщепів овруцького сланцю, який займав площу близько 1 м² і мав товщину 7–10 см, а також містив браковане скло, скляні шлаки. Нижче залягав прошарок вапнякового розчину потужністю 10–20 см, що містив вугілля, фрагменти колотої плінфи, шматки овруцького сланцю. Поряд було виявлено велике скупчення

кубиків смальти червоного і зеленого кольору, значну кількість браку від виробництва смальти. Ще одне скупчення дрібних відщепів овруцького сланцю, що мало діаметр біля 2 м і товщину близько 20 см, було відкрите на глибині 5,1 м біля залишків невеликої печі № 7.

Таким чином на дні дослідженого яру на відстані біля 5,5 м одна від одної було зафіксовано дві ділянки, де проводилася обробка овруцького сланцю, кварциту, граніту, а також, можливо, проводилася різка скла для одержання смальти. Подібні ділянки, де здійснювалася обробка каміння, в Києві були відкриті в районі будівництва Десятинної церкви⁴.

Подальше дослідження яру показало, що нижче за його руслом на глибинах від 6 до 8 м, знаходилися вісім господарчих ям різного заглиблення і розмірів. Час їх існування датується XI — XII ст.

Найбільша з відкритих господарчих ям була виявлена на глибині 6,2 м і мала розміри 3,2 x 2,2 м та глибину 1,2 м. В її заповненні знаходилися фрагменти амфор, кераміки з жовтою та зеленою поливою, браковане зелене скло, смальта зеленого кольору, дрібні шматки залізних та скляних шлаків.

Досить цікавою є заповнення невеликої господарчої ями, відкритої на глибині 7,8 м. Вона мала розміри 0,75 x 0,6 м і глибину 0,5–0,7 м та була суцільно заповнена дрібними фрагментами голосників. Ця знахідка свідчить про те, що серед виробничих об'єктів на території яру, можливо, знаходилася і майстерня з виготовлення голосників.

Цікаво, що у заповненні всіх будівель і господарчих ям практично відсутні кістки тварин. Цей факт може бути свідченням того, що на дослідженій території яру знаходилися тільки виробничі комплекси і пов'язані з ними господарчі будівлі.

Окрім будівель господарчого призначення, виробничих печей, господарчих ям, в досліджений нижній частині яру було зафіксовано декілька відкритих вогнищ, призначення яких невизначене.

На питання де мешкали робітники, які працювали в цих майстернях, можливо, дають відповідь археологічні дослідження, проведені у 1998 р. по Рильському провулку, який проходив з північного боку яру. Тут було відкрито декілька житлових комплексів XI ст. Розміщення їх з південного боку яру є малоімовірним, адже саме з цього боку яру проводилися роботи з будівництва Софійського монастиря.

Під час спостережень за прокладенням теплотраси були виявлені дві давньоруські будівлі та три господарчі ями, датовані XI ст. Від першої будівлі вдалося зафіксувати два підкліти, розділених між собою перетинкою висотою біля 0,8 м. Перший котлован був завширшки 3 м і мав глибину 1–1,25 м, другий мав ширину 2 м таку саму глибину. Можна припустити, що це була житлова будівля (з шириною котловану 3 м) і прибудована до неї господарча споруда (з шириною котловану 2 м). За наявним матеріалом, ця будівля датується XI ст.

Наступна житлова споруда, досліджена напроти будинку № 1 по Рильському провулку, мала зруйновану піч. Вона являла собою будівлю каркасно-стовпо-

4 Кілієвич С.Р. До питання про будівельну справу в Києві в X ст. *Археологія Києва*. К., 1979, 11–18.

вої конструкції. Долівка споруди становила добре утрамбований материковий суглинок, зверху якого знаходився завал обгорілого дерева від стелі першого поверху та перекриття другого поверху. Стеля першого поверху мала глиняну обмазку, про що свідчить знахідка колотих дощечок невеликих розмірів, які простежувалися майже по всій відкритій площі долівки, під якими в деяких місцях фіксувався прошарок обпаленої глини. Зверху на залишках покриття стелі знаходилися рештки трьох обгорілих колод діаметром 18–20 см, орієнтованих за віссю південь–північ, що, очевидно, становили частину перекриття другого поверху будівлі. Окрім колод, від перекриття другого поверху збереглися обгорілі дошки завширшки 0,2 м. У північно-західному куті підкліту житла збереглася частина каркасної печі заввишки 0,7 м, діаметр якої складав 1,15 м (Рис. 2).

Знахідки з котловану житла представлені фрагментами глиняних горщиків XI–XII ст., амфор, залізними платівками різноманітної форми, цвяхами та скобами. Окремо треба відзначити знахідки розвалу амфори, бронзовий «мечик» від застібки книги довжиною 2,9 см, шматки скляного шлаку. Судячи з конструкції та наявного матеріалу, ця будівля належала нерядовому мешканцеві міста. Треба також зазначити, що в культурному шарі XI ст. поблизу відкритих об'єктів цього часу, як і у культурному шарі в верхів'ях яру, були знайдені вироби із заліза, такі як наральник, вудила, скобелі для обробки дерева, кінська збруя (Рис. 2).

Обмеженість отриманого матеріалу не дає можливості впевнено стверджувати, що відкриті житла на початку Рильського провулку відносилися до однієї садиби, проте дозволяє висунути таке припущення. Виходячи з того, що ця гада садиба розташовувалася безпосередньо поблизу верхів'їв яру і залишків майстерні з обробки заліза, а також з урахуванням знахідок залізних виробів на її території, можна припустити, що саме в ній мешкав майстер чи господар цієї майстерні.

Ще один комплекс XI ст. було досліджено на протилежному боці Рильського провулку за будинком № 4. Під час досліджень тут було виявлено залишки житла, господарчої будівлі, господарчої ями, та ровика від паркану. За отриманими матеріалами, можна зробити висновок, що житло мало зрубну конструкцію. Простежений прошарок горілого дерева та вуглинок в культурному шарі XI ст. та заповнення котловану житла свідчать про те, що ці об'єкти загинули внаслідок пожежі. На їх місці в XII — початку XIII ст. будуються два нових житла та декілька господарчих ям, що свідчить про збільшення щільності забудови цієї частини давнього Києва в даний період. На основі отриманих даних, можна зробити припущення, що відкритий комплекс XI ст. був частиною невеликої садиби (Рис. 3).

Дослідження, проведені по Рильському провулку № 6 показали, що в давньоруських шарах домінують матеріали XI ст. (Рис. 3). Серед них представлені фрагменти кераміки, скляні браслети, стінки скляних келихів, скляні намистини, кубики смальти. Окремо треба відмітити знахідки керамічної плитки для підлоги розмірами 10,5 x 10,5 x 1,5 см та трьох великих фрагментів плиток, дві з котрих були вкриті зеленою та жовтою поливою, а третя - поліхромним орнаментальним розписом і мала товщину 1,5–2 см. Знахідки з металу представлені ліроподібною книжковою застібкою, куликоподібним бубонцем та фрагментом стінки мідного

казана з отворами для клепок. На цій дослідженій ділянці знаходилося одне житло, дві господарчих будівлі, вірогідно, зрубної конструкції (оскільки стовпові ями в них відсутні) та дві господарчі ями XI ст. Про господарче призначення відкритих будівель свідчать їх невеликі розміри та відсутність в них печей. Серед знахідок із заповнення котлованів цих будівель, окрім фрагментів кераміки XI ст., треба відзначити фрагменти декоративних плиток для підлоги товщиною біля 1,5 см, частина з яких була вкрита жовтою, зеленою, та коричневою поливою.

Ще одне виявлене житло зрубної конструкції було в значній мірі пошкоджене будівлею XX ст. Збережена частина цього житла мала розміри 2,7 x 2 м, в ній знаходилася господарча яма розмірами 2 x 1,5 м і глибиною від підлоги 2,1 м. В її заповненні було виявлено велику кількість печини, горілого дерева, фрагментів кераміки та стилос. В котловані житла також знайдено велику плитку смальти. Відкриті будівлі та господарчі ями, судячи з їх досить компактного розташування, були частиною садиби XI ст.

На Рильському провулку № 5 була досліджена частина садиби, яка була укріплена ровом та валом і містила залишки ювелірного виробництва (Рис.4). Перед оборонними спорудами садиби у 8 м на схід знаходилося житло каркасно-стовпової конструкції, орієнтоване стінами за сторонами світу. Воно розташовувалося на 15–20 м на північ від схилу яру, мало підквадратну форму зі стінами довжиною 4,3–4,4 м. У заповненні котловану знаходилася кераміка XI — початку XII ст., зокрема фрагмент зеленого полив'яного блюда. Поряд в 5 м на південь знаходилася господарча будівля цього ж часу розмірами 2,6 x 1,6 м, заглиблена в материк на 0,25 м. Відкрита східна частина садиби розташовувалася на північній стороні дослідженого яру. Вона мала досить міцну систему захисту, яка складалася з частоколу перед ровом, рову завширшки 6 м і глибиною 2–2,5 м, валу висотою 2–2,5 м та розташованим на ньому частоколом заввишки 3–3,5 м, який був укріплений земляною підсипкою потужністю до 2,5 м шириною до 3,5 м. На цій підсипці в 0,5 м від частоколу знаходилася будівля прямокутної форми довжиною (вздовж частоколу) 3 м і шириною до 2 м, заглиблена у материк на 2,2 м. У заповненні цієї будівлі було знайдено фрагменти горщиків та амфор XI ст., тиглів діаметром до 6 см зі слідами плавленої бронзи, два фрагменти товстостінної посудини з білого скла із зеленим відтінком, фрагмент зеленого імпортного тонкостінного кубка. Судячи з виявлених горілих дерев'яних конструкцій та шматків печини, ця будівля загинула внаслідок пожежі. За своїми розмірами вона більш схожа на будівлі господарчого призначення.

Ще один об'єкт XI ст. був відкритий в межах дослідженої частини садиби у 6 м від рову. Ця будівля разом з господарчою ямою поряд складали єдиний комплекс. Від цієї будівлі збереглася тільки її південна частина, в заповненні якої знаходилося багато фрагментів оплавленої бронзи, частина товстостінного келиха з бірюзового скла, бронзова шпилька, ливарна форма, виготовлена з астрагала. Заповнення господарчої ями аналогічне матеріалу будівлі, до якої вона відноситься. Серед знахідок треба відмітити бронзову ливарну форму для лиття хрестів, на зовнішньому боці якої простежується відбиток матерії. Ці знахідки свідчать про можливе існування ювелірного виробництва на території відкритої

садиби. Найбільш цікавою знахідкою в її культурному шарі є свинцева печатка, яка належала сину Ярослава Мудрого Ізяславу (Дмитру) Ярославичу⁵ (Рис.4).

Таким чином, відкрита садиба розташовувалася біля давнього яру, примика-

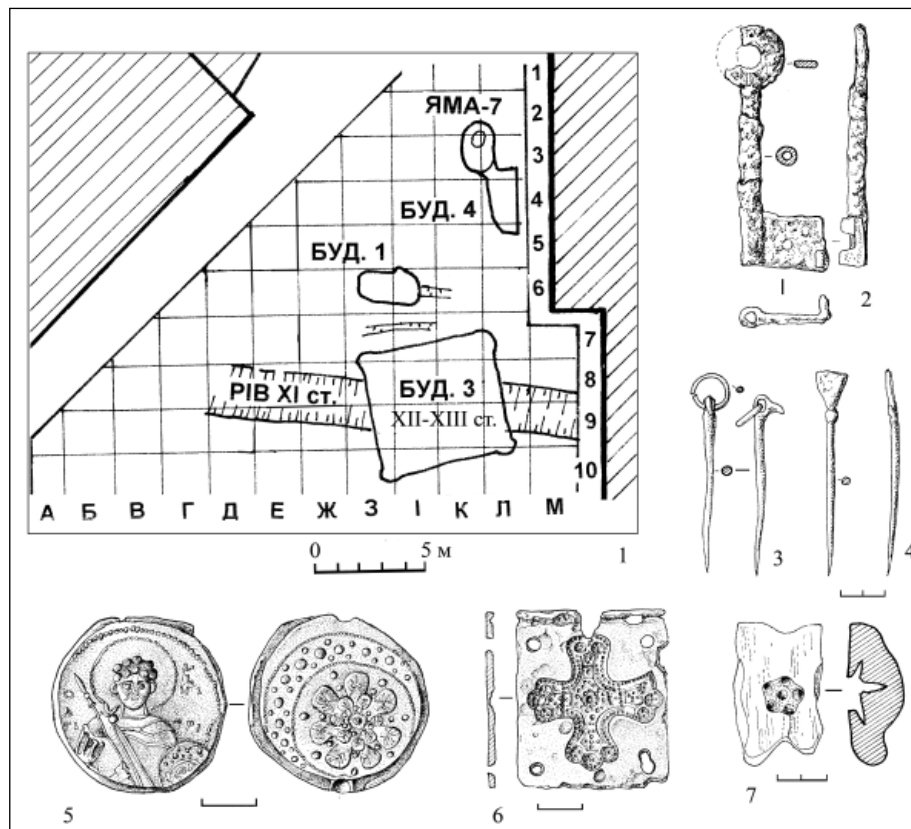

Рис. 4. 1 — План розташування «боярської садиби» XI ст.; 2 — залізний ключ; 3 — бронзова шпилька; 4 — бронзове писало; 5 — свинцева висла печатка великого київського князя Ізяслава Ярославовича; 6 — бронзова формочка; 7 — кістяна формочка

ючи до його північного схилу, який, вірогідно, також використовувався в системі її оборони. Згідно з даними археологічного нагляду 1998 р., проведеного під час прокладки теплотраси вздовж всього Рильського провулку, садиба не доходила до його проїзної частини. Отже можна припустити, що в ході досліджень було відкрито північно-східний кут садиби. Будівля з господарчою ямою, вірогідно, також знаходилася неподалік від її оборонних споруд. Розташування досліджених будівель по Рильському провулку свідчить про те, що на його місці ще в XI ст. існувала вулиця, хоча вона проходила дещо північніше.

5 Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва X–XI ст. *Наукові записки з української історії*. Випуск 16. Переяслав-Хмельницький, 2005, 105–115.

Виходячи з отриманих результатів археологічних досліджень цього району давнього Києва, можна зробити ряд висновків. Наприкінці X ст. ця територія не входила до складу «міста Володимира». У верхів'ях відкритого давнього яру, в якому існувало постійне джерело води, імовірно, знаходилися залізообробна майстерня та майстерні з виготовлення виробів з міді та бронзи. На початку XI ст. поблизу цих майстерень виникає цілий виробничий комплекс з виготовлення різноманітних будівельних матеріалів, зокрема голосників, поливної плитки для підлоги, вапна. Він складався з численних печей та різноманітних господарчих будівель (Рис. 1). Поряд з поливною плиткою також виготовлялася різноманітна поливна кераміка та смальта. Тут також вироблялися будівельні та архітектурні деталі з каменю. Про це свідчать знахідки не лише ділянок, засипаних уламками шиферу, кварциту та граніту, а також знахідки оброблених фрагментів шиферних плит. Один з цих фрагментів мав правильну прямокутну форму і розміри 20 x 15 x 5 см, а також добре обтесані грані. Ще на одному із фрагментів був вирізаний рослинний орнамент.

Виникнення цього виробничого комплексу, безумовно, має відношення до масштабних будівельних робіт кінця X — початку XI ст., пов'язаних із спорудженням численних кам'яних культових та світських будівель давнього Києва⁶. Досліджений виробничий комплекс, без сумніву, також можна пов'язати з початком будівництва Софійського собору. В 1979 р. на території Софійського собору, з його північного боку, були відкрито залишки декількох печей для виробництва скла⁷. Окрім шлаків та решток бракованого скла було знайдено декілька цілих і фрагментованих фрит⁸. Дані склоробні печі, імовірно, були продовженням виробничих майстерень дослідженого яру і становили єдиний комплекс.

Залишки будівельних матеріалів, представлені уламками кварциту, шиферу, граніту, фрагментами плінфи та смальти також були знайдені при розкопках в будинку митрополита, що знаходиться на південь від Софійського собору. Серед уламків шиферу був знайдений фрагмент плити з рослинним різним орнаментом, подібним до знайденого в культурному шарі дослідженого яру.

Подібного типу комплекси, пов'язані з будівництвом, були відкриті при дослідженні території поблизу Десятинної церкви⁹ та Успенського собору¹⁰. Проведення цих будівельних робіт за участю візантійських майстрів сприяло розвитку будівельної справи і особливо скляного виробництва не лише в Києві, а й на території всієї Київської Русі¹¹.

Інститут археології НАН України

6 Килиевич С.Р. *Детинец Киева IX–XIII веков*. К., 1982.

7 Тоцкая И. Ф. Производственные комплексы на подворье Софии Киевской. *АНУ*. 1978–1979. К., 1980.

8 Щапова Ю.Л. *Византийское стекло. Почерки истории*. М., 2004.

9 Килиевич С.Р. *Детинец Киева IX–XIII веков*.

10 Богусевич В.А. Мастерские XI ст. по изготовлению стекла и смальты в Киеве. *КСИА АН УССР*. 1954. № 3.

11 Щапова Ю.Л. *Стекло Киевской Руси*. М., 1972.